

A biblikus cseh nyelvű Neubarth-naptárak műveltségszerkezeti regiszterei

PAPP Ingrid

ELTE HTK Irodalomtudományi Kutatóintézet, tudományos főmunkatárs
ORCID: 0000-0002-0470-1360

Configurations of knowledge in the NEUBARTH calendars printed in Biblical Czech (1670–1700)

Abstract | This study presents the calendars printed in Biblical Czech between 1670 and 1700 in the Kingdom of Hungary, which were produced by Christoph NEUBARTH and his son Johann. The secret to the success of the NEUBARTH calendars in Hungary was that due to their Silesian roots, the calendar makers faced the same natural, economic, and military difficulties in their daily lives as their Hungarian counterparts living in the same empire. Therefore, their calendars featured events that had the greatest resonance, such as ideas about the end of the world, or sources related to the Ottomans.

The calendar published in 1670 stands out in the secular source material dealing with these topics. The calendar compiler lists and describes at length all the authors who dealt with the expectation of the end of the world, as well as their views. However, the officially accepted views of Lutheran theology clearly provided the ideological framework for the calendar. The main point of reference for NEUBARTH's views on the apocalypse in this theological literature is Konrad DIETERICH's collection of sermons entitled *Analysis evangeliorum dominicalium*. In addition, he used numerous early modern authors, such as the Lutheran theologian Philipp NICOLAI's *Commentariorum de regno Christi, vaticiniis prophetis et apostolicis accomodatorum libri* and Johann WOLF's voluminous but difficult-to-navigate idiosyncratic magnum opus that explains his views on the end of the world in 1670.

The calendars published between 1670 and 1700 contain numerous interesting examples that were part of the historical consciousness and knowledge of early modern users. The calendars presented here demonstrate that an overview of early modern popular genres in Latin, Hungarian, German, and Slavic languages would also be important for researchers studying this period, as it could lead us to further noteworthy insights.

Keywords | calendars, Biblical Czech language, Christoph NEUBARTH, the early modern Kingdom of Hungary, popular genres

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

Jelen tanulmányban – korábbi közleményünkkel azonos módszertan és kérdezőírányok alkalmazásával – folytatjuk a kora újkori Magyar Királyságban nyomtatásban megjelentetett biblikus cseh nyelvű naptárak feldolgozását.¹ 1670 után az összes ezen a nyelven kiadott naptár Christoph Neubarth és fia, Johann kiadói tevékenysége nyomán keletkezett.² Az első, példányból ismert zsolnai naptár az 1670. évre készült (9. sz.).³ 1663-ban Lőcsén újraindult a naptárak kiadása.⁴ A lőcsei naptárak közül az 1673-asból és az 1675-ösből ismerünk példányt (10–11. sz.).⁵ Az RMNy összeállítói úgy vélekednek, hogy az 1675–1699 közötti években valószínűleg szünetelt a lőcsei naptárak kiadása. Az RMNy által jelenleg feldolgozott időkörből a zsolnai naptárak közül ma az 1680–1682., 1684. és 1686. évit vehetjük kézbe (12–16. sz.).⁶ Ezek közül az 1680-ra szóló erősen sérült állapotban található a brnói Morva Állami Könyvtárban, a példányból az első füzet három levele van meg. Könyvészetünk leírta még az 1692-re szóló zsolnai és az 1700-ra szóló lőcsei naptárat (17–18. sz.).⁷ Hangsúlyozni kell, hogy az 1685 utáni időszakra vonatkozó, korszerű könyvészeti összeállítással még nem rendelkezünk.

Az 1670. évhez kötődő világvége-váradalmak

A zsolnai nyomdából több, teljes példányban fennmaradt Neubarth-naptárat ismerünk. Az elsőt 1670-re adták ki (9. sz.).⁸ A naptártáblákat a 17. században megszokott naptárakhoz hasonló beosztás jellemzi. Az önálló címlappal kezdődő prognosztikon viszont olyan témával foglalkozik, amely a korábban átnézett biblikus cseh nyelvű nyomtatványokhoz képest újdonsággal szolgál: azzal, hogy vajon 1670-ben valóban lesz-e világvége. A szerző elmondja, hogy az szolgáltatja az okot ennek a témának a kifejtésére, hogy sokan különleges és figyelemre méltó évnak tartják az 1670. évet, és úgy gondolják, hogy valami rendkívüli dolog fog történni, és talán a világ is elmúlik. Ezt a gondolatot az előkelő vesztfáliai teológus, D. Philip Nicolai könyvéhez kapcsolja, aki a *Szentírás* Krisztus királyságáról szóló szavai alapján bizonyította, hogy a jövődőlés az 1670. évre vonatkozik. A naptárszerző tételesen elutasítja, hogy ez lenne az az év, amikor el kell jönnie a világvégeének. Több okot sorakoztat fel álláspontja mellett.

1 Az 1638–1669 között megjelent biblikus cseh nyelvű naptárakról lásd PAPP Ingrid, „A 17. századi biblikus cseh nyelvű naptárak műveltségyszerkezeti regiszterei”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 127 (2023): 711–730, doi: [10.56232/itk.2023.6.03](https://doi.org/10.56232/itk.2023.6.03). A jelen tanulmányban a naptárkiadványok számozását az előzőekben feldolgozott tételektől kezdve folytatjuk.

2 Christoph Neubarth (1607–1681) sziléziai asztrológus naptárjai 39 éven keresztül jelentek meg Görlitzben. A 17. század második felében ő, majd fia, Johann kalendáriumait adták ki leggyakrabban Magyarországon a naptárkiadványok szokásos más nyelvein is.

3 RMNy 3624A.

4 Feltételezett lőcsei kiadások: RMNy 3101 (1664-re), 3168 (1665-re), 3218 (1666-ra), 3298 (1667-re), 3363 (1668-ra), 3456 (1669-re), 3558 (1670-re), 3658 (1671-re), 3738 (1672-re), 3916 (1674-re).

5 RMNy 3832, 3970.

6 RMNy 4287, 4331, 4391, 4506, 4624.

7 RMK II, 1724g, 2005.

8 RMNy 3624A.

Az első, hogy Krisztus születésének ideje a teológusok között is vitás kérdés, mert kiderült, hogy az 527-ben élt Dionysius Exiguus római prépost, aki elsőként számította ki az éveket Krisztus születése után, egy, két vagy ki tudhatja, hány évet hozzáadott. Kepler és Kálvin írásaikban és leveleikben sokat foglalkoznak ezzel a témával. Azonban a hiba továbbra is egy vagy két év, tehát ha most 1670-et írunk, akkor előfordulhat, hogy valójában 1671 vagy 1672 van. Ezen kívül Nicolai számításai alapján sok fontos dolognak teljesülnie kellett volna a jóslat beteljesedése előtt, de még nem teljesült. Neubarth azzal folytatja a gondolatmenetet, hogy helyesli egy meg nem nevezett teológus álláspontját: amikor hasonló jóslatok hangoznak el, amelyek Ezékiel vagy Dániel próféciaiból és különösképpen Szent János *Jelenéseiből* erednek, azok Isten ellen valók. A végítélet napjának tudása a naptár összeállítója szerint az emberi megismerésen túl van. Arról, hogy hány ilyen jóslat volt, amely a végidőt megjövendölte, és végül a nevetség tárgya lett, Dieterit. *Analisis. Ev. par. I. pag. 18. beszél.* A naptár készítője csak néhányat említ ezek közül. 1533-ban történt, hogy Lochau prédikátora, Michael Stifelius prédikációja során azt állította, hogy a végidő még ugyanabban az évben fog elérkezni, mégpedig Szent Lukács napján, a 10. hónapot követően, a 42. héten, hétfőn délelőtt. Meggyőződését a következő két kinyilatkoztatásra alapozta: „VIDebVnt In qVeM pVpVgerVnt. Item: IesVs NazarenVs ReX JVDaeorVM”. Mindkettő az 1532-es számot rejti. Amikor eljött az idő, hallgatóival bement a templomba, és várta a véget. Stifelius prédikációt tartott a szegény jobbágyoknak. A prédikáció végén nagy vihar és mennydörgés támadt. A szegény és egyszerű emberek azt gondolták, hogy csakugyan elérkezett a világvége, de röviddel ezután kitisztult az ég, és látták, hogy megtévesztette őket a prédikátoruk. Stifelius végül egy prófétai hellyel pontosította álláspontját, azt állítva, hogy a világvége biztosan el fog érkezni késlekedés nélkül.⁹ Az 1588-as évnél írja Johan. Wolfius *Lect. Memor. Cent. 16*, hogy egy kolostorban találtak egy különös jövendölést a római birodalomról, amelyben azt találták, hogy 1643-ban következik be a világvége, mivel az égen két bolygó és két égitest összekapcsolódik, ami annak a jele, hogy a természet betöltötte a futását, és az utolsó nap várható. A tanult matematikus, Cyprianus Leovitius azt tartotta, hogy 1583-ban lesz a világvége, mert ugyanolyan lesz a bolygók állása, mint Jézus Krisztus születésekor. Ugyanezt az elképzelést vallotta Regiomontanus, aki 1583–1588 közé jósolta a világvégét, és számos művet adott ki ennek alátámasztására.¹⁰ Ez alatt az idő alatt viszont semmi különös nem történt, főleg nem lett vége a világnak – teszi hozzá a naptárkészítő. Pavel Nagelius megjövendölte, hogy Krisztus 1620-ban új reformációt hajt végre a hívő nemzetek között 1624-ig. Ezt követi egy új, vágyott kor, és ezután következik be az elmenetel az örök hazába. Sokan az 1613-as évre mutogattak a IVDICIVM szó miatt, hiszen ez az összege. A császári matematikus, Nicolaus Raimanus (!) 1596-ban kiadott egy traktátust, amely szerint 1606 és 1673 között lesz valamikor a világvége – e gondolattal kapcsolatban készült Hogelius

9 „Mert e látomás bizonyos időre szól, de vége felé siet és meg nem csali; ha késik is, bizzál benne; mert eljön, el fog jőni, nem marad el!” Hab 2,3.

10 Erről lásd SZOLDOS Endre, „A Regiomontanus-jóslat és utóélete”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 125 (2021): 37–53.

Evangéliumi Nabuchodonozorja. Nicolaus Wincklerus orvos sokakkal együtt úgy vélekedett, hogy 1656-ban lesz a világvége, mert Krisztus születésétől ugyanannyi idő telik el akkor, mint a világ teremtésétől a vízözönig. Sok asztrológus 1654-et jósolt a világ végének a nagy napfogyatkozás miatt. Mit mondhatnánk 1666-ról, teszi fel a kérdést a naptárkészítő.¹¹ A kabalahívők úgy gondolták, hogy nagy változásokat és világvéget hoz az egymás után következő három hatos. Végül azzal zárja gondolatmenetét a naptár összeállítója, hogy sokan hisznek Nicolai 1670-es, Hogelius 1673-as, mások 1675-ös vagy 1680-as és Joh. Neperus Scotus 1700-as világvégejében, de egyedül az Isten az, aki eldöntheti, hogy mikor lesz vége mindennek.

A hazai biblikus cseh nyelvű kalendáriumirodalom teljes körű áttekintése során e naptár kapcsán kerültünk először abba a helyzetbe, hogy rendszeres áttekintést kelljen készítenünk a kor világvége-váradalmi mögött meghúzódó megfontolásokról. Érdemes Neubarth hivatkozásai mögé néznünk, forrásaival szembesülnünk, hiszen ezek nyilvánvalóan a 17. századi Magyar Királyság egyéb populáris műfajaival és egyéb vulgáris nyelvű közműveltségével, köztudomásával is összeköttetést teremtenek. Nem szólva arról, hogy maguknak a hazai kiadású, bármely nyelvű kalendáriumoknak a szakirodalma sem végezte még el a szükséges mértékben az orientáló alaputatásokat e területen.

Az 1670-es évhez kötődő világvége-váradalmak elindítója, amint az a kalendáriumból is kitűnik, Philipp Nicolai (1556–1608), a hol Hessenben, hol Vesztfáliában, élete végén pedig Hamburgban működő lutheránus teológus volt. *Commentariorum de regno Christi, vaticiniis propheticis et apostolicis accomodatorum libri* című művének először Majna-Frankfurtban, 1597-ben megjelent második könyve¹² volt az a mű, amely a kiliasztikus váradalmakat határozott állásfoglalással az 1670. évhez kapcsolta. A munkát később németre is lefordították, és az 1660-as években természetesen ismét megjelent az érdeklődés iránta. Nicolai számítása a *Jelenések könyve* 14. részéből indult ki. Az evangéliumot hirdető angyal itt az Úr ítélete órájának eljövételéről beszél, a borsajtóból áradó vér pedig 1600 futamatnyira (*stadium*) terjed. Nicolai ezt nem távolság-, hanem időszámításként értelmezi, az ítélethirdetés óráját pedig nem földi, hanem mennyei óráként, s minthogy az Úrnak egy nap annyi, mint ezer esztendő (2Pét 3,8), ez az óra 41,5 földi évnek felel meg. E két értékhez hozzáadja még Krisztus életkorát igehirdetésének kezdetekor. Így jön ki eredményül 1670, természetesen megengedve, hogy az Úr ítélete és szándéka szerint az idő megrövidüljön vagy akár meghosszabbodjék.

A kalendárium azonban cáfolja e számítás helyességét. A Neubarth-naptárak számára nyilvánvalóan a lutheránus teológia hivatalosként elfogadott nézetei jelentették az ideológiai kereteket, s ezeknek Nicolai végül nem vált a részévé. A teológiai irodalomból az apokaliptikus váradalmakkal kapcsolatos nézetek fő orientációs pontja sokkal inkább Konrad Dieterich (Conradus Dietericus, 1575–1639) prédikációgyűjteménye volt Neubarth számára. Dieterich kivételesen intenzív és hosszan tartó németorszá-

11 Georg Kraus erdélyi krónikájában részletesen kifejti mind az 1654-es, mind pedig az 1666-os évvel kapcsolatos korabeli elképzeléseket: Georg KRAUS, *Erdélyi krónika 1608–1665*, ford., tan., szerk. VOGEL Sándor (Budapest: Ömagyar Kultúra Baráti Társaság, 1994), 227.

12 VD16 ZV 28250.

gi, valamint ugyancsak fontos magyarországi hatását már világosan jelezte a korábbi szakirodalom, mindenekelőtt az arisztotelianus és a rámista nézetek szinkretizmusával megalkotott logikai és retorikai kompendiumainak a első-magyarországi kiadásait és a hazai iskolákban való használatát regisztrálva.¹³ Az is kézenfekvő, hogy a lutheranizmushoz ragaszkodó, ezért a marburgi egyetem kálvinista átalakítása („második reformációja”) idején Giessenbe távozó tudós a mindinkább a felekezeti elhatárolódással jellemezhető lutheránus egyházi és iskolai intézményrendszer számára jelentett támpontot, s minthogy pályája csúcspontjára érve, 1614-től kezdve tekintélyes ulmi szuperintendensként működött, számítani lehetett arra, hogy a hazai lutheránus műveltségi anyag rendszeres feltárásának köszönhetően előbb-utóbb vallási műveinek magyarországi hatása is kimutatható lesz. A Neubarth-naptár hivatkozásában szereplő műve révén most ez a horizont nyílik meg. Dieterich ugyanis az evangélikus felekezetű gyülekezetek és prédikátorai számára az egész 17. században az egyik legfontosabb prédikációgyűjteményt szerezte, amely az egyházi év vasárnapjainak és főünnepeinek rendjében haladva a standard posztilláskönyv feladatát teljesítette. Az *Analysis evangeliorum dominicalium* kiadásai évtizedeken át követték egymást a Német-római Birodalom minden valamirevaló lutheránus szellemi központjában, a legkülönbözőbb formátumú és tipográfiájú kiadványokban, jóval a szerző halálát követően is. Neubarth hivatkozása nyomán abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy egyértelműen meg tudjuk mondani, az ő kezében melyik kiadás volt a világvégét illető váradalmak áttekintése közben. A prédikációs-kötet ilyen tárgyú gondolatmenete ugyanis a szóba jöhető kiadások közül egyedül az 1657-ben Majna-Frankfurtban, a szász választófejedelem privilégiumával, lipcsei kiadók finanszírozásában megjelent, negyedretű, kéthasábos edícióban található a 18. lapon.¹⁴ A kiadvány hivatalos támogatása jutott kifejezésre abban is, hogy a valamelyest már ugyancsak ismert magyarországi hatással bíró wittenbergi ortodox teológus, Johann Hülsemann¹⁵ (1602–1661) írt hozzá bevezetőt. A világvége időpontját tárgyaló, kérdéses szöveghely az első rész (*pars prima*), vagyis az egyházi év elején, az advent második vasárnapjára szóló prédikációban található, amelynek textusául a korabeli lutheránus perikópa szerint *Lukács evangéliumának* a világvége előjeleit megnevező szövegrészlete szolgált (21,25–36). Ha van az egyházi évnek olyan ünnepe, amelyen az idevágó nézetek előadása nemcsak lehetséges, hanem inkább elkerülhetetlen – ez az a pont. A terjedelmes prédikációs-szöveg – ahogyan az a magyar olvasó számára például Pázmány prédikációs-kötete nyomán lehet ismerős – több tényleges, vasárnapi elmondásra alkalmas prédikáció megtartásához elegendő anyagot ölel fel.¹⁶ Mégpedig abban a prédikációs szerkezetben, amelynek lutheránus körben való

13 KECSKEMÉTI Gábor, „A böcsületre kihaladott ékes és mesterséges szóllás, írás”: *A magyarországi retorikai hagyomány a 16–17. század fordulóján*, Irodalomtudomány és kritika: Tanulmányok (Budapest: Universitas Kiadó, 2007), 44–45, 85, 122, 160, 203.

14 VD17 39:134917V.

15 KECSKEMÉTI, „A böcsületre kihaladott...”, 280, 284, 298–300, 329–330.

16 PÁZMÁNY Péter, „A keresztyén prédikátorokhoz intés”, in *Retorikák a barokk korból*, szerk., tan. BITSKEY István, ford. JÁNOS István és mások, Csokonai Universitas könyvtár: Források: Régi kortársaink 10, 275–281 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2003).

meghonosításáért Dieterich és Hülsemann egyaránt sokat tett: a hyperiusi eredetű,¹⁷ közvetlenül talán a radikális angol teológusoktól ellesett¹⁸ (bár a 17. század második felében Németországban közvetlenül, mégpedig spirituális hozadékaival együtt is recipiált¹⁹), a dogmatikai sarokpontokat a hasznok (*ususok*) kifejtésével kiteljesítő, majd applikációvá fordító tagolásban. Nem feladatunk itt még ennek az egyetlen prédikációnak a részletes tartalmi kivonatolása sem. A Neubarth által felidézett szöveg hely a közlő végítélet előjeleinek, az égből, a tengerben és a szárazföldön megmutatkozó ismertetőjegyeinek áttekintése után következik, amelyek közül itt csak a magyar szakirodalomban már szóba került egyetlen megfigyelésre utalunk. Dieterich a természet előregedésének egyik látványos bizonyítékaként említi Melanchthon fizikai összefoglalója nyomán azt az adatot, hogy Ptolemaiosz ideje óta a Nap 9976 német mérőfölddel közelebb került a földhöz.²⁰ Az ehhez hasonló csillagászati és földi jelenségek nyomán egyesek a végítélet időpontjának pontos előrejelzésével is megpróbálkoztak:

Fuerunt qui certum et definitum interitus mundi tempus e calculationibus et computationibus quibusdam colligere sunt conati, quorum a censu mathematici nonnulli extitere, qui magnum quendam annum constituerunt, post quem, omnia ad sua redditura sunt principia, adque tunc finem mundi venturum.

Itt hosszú felsorolás kezdődik tudósok és más gondolkodók neveivel és a hozzájuk költődő, a világvége időpontjára tett megállapításaikkal. E felsorolásban szerepel Michael Stifelius lochawi lelkipásztor, „mathematicus non incelebris, interituri mundi diei Luciae, horam 8. An. 1533. ridicule designavit.” Voltak, akik az „aDVeNtUs DoMInI” kifejezés számértékű betűiből prognosztizáltak, de a végeredmény nem az, amit várnánk, hanem bonyolult kivonási műveletek eredményeként az 1645-ös év jön ki belőle. Mások Cyprianus Leovitiusszal az 1583-as évet jelölték meg, Regiomontanusszal az 1588-asat, a skót Johannes Napeiriusszal az 1688-asat (ha az *Apokalipszis* alapján számolunk) vagy az 1700-asat (ha *Dániel könyve* alapján), Nageliusszal az 1635-öset vagy 1666-osat. Mások más megfontolások alapján az 1656-ös meg 1675-ös évekre következtettek. Az ilyesfajta, kabbalisztikus vagy más megfontolásokat érvényesítő, képzelgő prófétákra a német nyelvben Dieterich szerint saját terminus is van: ők a Zahl Propheten.

Az évszamos prófétákról Dieterich által adott összefoglaló és Neubarth adatai között nem kevés eltérés mutatkozik. A Nagelius jóslatában szereplő évszám eltér, a John Napieréhez (1550–1617) kapcsoltak közül Neubarthnál csak az egyik van meg. A Neubarth által megadott latin jelmondatok egyike sem szerepel Dieterichnél, s viszont, az általa adott, kézenfekvő szintagmára Dieterich nem utal. Stifelius történetét Neu-

17 KECSKEMÉTI Gábor, „A korai protestáns homiletika szerepe az európai és a hazai irodalmi gondolkodás történetében”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 107 (2003): 367–398.

18 KECSKEMÉTI, „A böcsültre kihalandott...”, 322–329.

19 KECSKEMÉTI Gábor, „A kora újkori magyarországi prédikációirodalom kutatásának eredményei és jövőbeni irányai”, *Studia Litteraria (Debrecen)* 52, 3–4. sz. (2013): 12–19, doi: [10.37415/studia/2013/52/4181](https://doi.org/10.37415/studia/2013/52/4181).

20 KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, *Historia litteraria* 5 (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 1998), 125–126.

barth jóval részletezőbben adja elő, mint Dieterich, aki csupán a felsülés tényét rögzíti, körülményeit nem részletezi, a napját pedig Szent Lúciára teszi (december 13.), ami nem egyezik meg a Neubarth által említett Szent Lukács napjával (október 18.). Dieterich nem említi Raimanus és Wincklerus nevét, mint Neubarth, noha az utóbbi számításának módját és 1656-os eredményét kifejti, azzal a nem jelentéktelen eltéréssel, hogy a teremtestől a vízözönig tartó évek számát nem Krisztus születésének, hanem mennybemenetelének az évszámához kell hozzáadnunk, hogy ehhez az eredményhez jussunk. Mindezek a különbségek félreérthetatlenné teszik, hogy Dieterich nem lehetett Neubarth kizárólagos forrása.

Csakugyan, Neubarth utalásai legalább további két, alkalmasint három forrást azonosíthatóvá teszik. Az a Nicolaus Raimanus, akinek 1596. évi röpiratát említi, nem más, mint Nicolaus Reimarus Ursus (1551–1599), s a röpirat egyértelműen azonosítható a *Chronologische, Gewisse und unwiderlegliche Beweisung* címkezdetű irattal, amelynek (ma ismert) első kiadása 1606-ban jött ki Nürnbergben.²¹ Reimarus a világtörténelem hatezer éves keretére vonatkozó, régi meggyőződésből indult ki, majd kiszámította, hogy 1596-ig 5923 év telt már el. Ezek szerint legfeljebb 77 év lehet még hátra, s ezt az időt – ugyancsak régtől fogva vallott nézet szerint – az Úristen tetszése szerint megrövidítheti az emberi bűnök miatt. Így teljesen pontos Neubarth parafrázisa, amely szerint a Reimarus által jósolt időpont 1606 és 1673 közé kell hogy essék. Erről azonban nem feltétlenül Reimarus eredeti szövegéből tudott, hanem Zacharias Hogelius általa hivatkozott *Evangeliumi Nabuchodonozorjából*. Az erfurti Zacharias Hogel (1611–1676) *Antipseudirenicon Apocalypticum, Das ist, Der Edle Evangelische Nebucadnetzar, des Volcks Gottes* című könyve 1646-ban jelent meg Stettinben.²² Ugyancsak a végítélet időpontját számolgotó, a korábbi próféciákat mind mérlegelő, hatalmas terjedelmű munka, amelyben például Nicolai számításai is önálló fejezet foglalkozik, s amelynek részletes bemutatása itt nem lehet a feladatunk.

Neubarth a jóslatokkal kapcsolatban hivatkozott utolsó forrása 1643-ra vonatkozó jóslatot tartalmaz. A Johann Wolfra (1537–1600) tett hivatkozás helyes. A fordítói, történeti, sőt teológiai munkásságot is kifejtő jogász szerző hatalmas, ámde alig áttekinthető főművében szinte reménytelen volt, végül mégis sikerre vezetett az idézett helyre rábukkanni. Az enciklopédikus teljességű, meglehetősen idioszinkretikus mű tartalmát aligha lehet találóbban jellemezni teljes címiratának idézésénél: *Lectionum memorabilium et reconditarum centenarii XVI: Habet hic lector doctorum ecclesiae, vatum, politicorum, philosophorum, historicum, aliorumque sapientum et eruditorum pia, gravia, mira, arcana, et stupenda; iucunda simul et utilia, dicta, scripta, atque facta; vaticinia item vota, omnia, mysteria, hieroglyphica, miracula, visiones, antiquitates, monumenta, testimonia, exempla virtutum, vitiorum, abusuum; typos insuper, picturas, atque imagines: Sed et ipsius coeli ac naturae horrenda signa, ostenta, monstra, atque portenta: His interiuncti sunt quoque omnes sacri prophanique ordines*. Neubarth idézete az 1600-ban a dél-németországi Lauingenben

21 VD17 23:258241G; VD17 23:235201M.

22 VD17 23:634231L; VD17 3:316390T.

megjelent kötet második részének (*Tomus posterior*)²³ 1015–1017. lapjáról került elő. Itt közli egy ismeretlen provenienciájú jóslat szövegét a következő címmel: *Vaticinium de Romano Imperio, repertum in quodam Monasterio N.* A víz- és tűzmeghatározottságú hármas égi együttállások földi sorsra tett hatásának ismertetése során kerül elő a baljóslatú 1643. évi konstelláció. Ebben az évben „accidet etiam conjunctio superiorum planetarum, Saturni et Iovis, una cum duobus luminaribus, Sole atque Luna, in Punctis Cardinalibus coeli. Quod indicium est, totam naturam suum absolvisse cursum, nihilque aliud, nisi diem novissimum expectandum esse.” A világ egyébként 1583 és 1603 között fordul át a vizesből a tüzes égi együttállásba, ami nyilván egy hosszabb, fenyegető periódus beköszöntét jelzi, s ennek során már 1584-ben és 1603-ban is figyelemre méltó bolygóegyüttállások következnek be. Egyedül az nem megerősíthető, hogy Wolf az 1588-as évnél ismertetné ezt az 1643-ra várt világvéget, de műve éppen nem lineáris rendű, hanem a 16. században szabadon csapongó, épp ezért áttekinthetetlen beosztású kötet, amelyben a jóslat közlése 1583-as és 1584-es dátummal megjelölt események közé illeszkedik.

A világvége témáját megszokott módon az évszakok általános jellemzése, a hold- és napfogyatkozás, a háborúról és a betegségről szóló rész és végül a vásárok jegyzéke követi az 1670. évi kalendáriumban. A háborúról szóló részt Suetoniusra hivatkozva vezeti be Neubarth, aki leírta Caliguláról, hogy uralkodása idején gyakran kívánta, hogy nagy háború vagy betegség legyen, hogy azt mondhassák, hogy mindez az ő uralkodása alatt történt.²⁴ Az exemplummá vált cselekményelem nyilvánvalóan a kora újkori Caligula-képnek abba a vonulatába illeszkedik, amely még gyakrabban Caligula egy másik, ugyancsak Suetoniustól feljegyzett vágyával szemléltette a hatalmi önkény természetét.²⁵ A naptár szerzője hozzáteszi, hogy az 1670-es évben nincs szükség olyasvalakire, aki Caligulához hasonlóan háborút és betegséget kívánna, mert a keresztény uralkodók anélkül is részesei lesznek ezeknek. Megjegyzi, hogy a német háborúk idején uralkodó királyokról, fejedelmekről és urakról is sokat fog beszélni az utókor. Várható, hogy az 1670-es évben valamelyik török vezér Felső-Magyarországot és Erdélyt fogja támadni, ezért érdemes ismerni a következő mondást: „Tum tua res agitur, Pari es cum proximus ardet”.²⁶ A háborúról szóló részt azzal zárja, hogy 1670 is bővelkedni fog háborúkban, de az 1671-es és 1672-es évek nagy eseményekben még gazdagabbak lesznek, ezért Istenre kell hagyatkoznunk és a következőket mondanunk: „Nulla salus

23 VD16 W 4211.

24 A Neubarth utalásának megfelelő szöveghely: „Queri etiam palam de condicione temporum suorum solebat, quod nullis calamitatibus publicis insignirentur; Augusti principatum clade Variana, Tiberi ruina spectaculorum apud Fidenas memorabilem factum, suo oblivionem imminere prosperitate rerum; atque identidem exercituum caedes, famem, pestilentiam, incendia, hiatum aliquem terrae optabat.” Suetonius, *Caligula* 31.

25 KECSKEMÉTI Gábor, szerk., *Magyar nyelvű halotti beszédek a XVII. századból*, tan. KECSKEMÉTI Gábor és NOVÁKY Hajnalka (Budapest: MTA Irodalomtudományi Intézet, 1988), 132, 401.

26 „...nam tua res agitur, paries cum proximus ardet”; „rád is tartozik az, ha a szomszédod fala lángol”: HORATIUS, *Epistulae* 1, 18, 84 (ford. Urbán Eszter). Természetesen a kora újkor minden iskolása tudni tartozott, hogy a vergiliusi eposz menekülési jelenetében a trójai Ucalegon az a szomszéd, akinek a háza már lángol (*Aeneis* 2, 311–312).

bello, pacem te poscimus omnes.”²⁷ A Neubarth-naptárakban dominánsan jelen van a háborúk témája, hiszen 1699-ig, az oszmánok kiűzéséig a török-magyar viszony alapvetően meghatározta Magyarország helyzetét.

A betegségekről szóló rész részletesen elmondja, hogy az év tizenkét hónapjában milyen betegség várható, és végül gondolatmenete abban teljesedik ki, hogy figyelmezteti olvasóit, keresztényként felkészülve kell várniuk a halált, mondván: „Vivo tibi moriorque Tibi, Tibi, Christe, resurgam. Unum possideam, Te, pie Christe, sat est.”

Ezután a naptár összeállítója az 1670. évben várható terméshozamok mérlegelésébe fog, aminek során ismét igen izgalmas forrásokat használ fel, Magyarországon mai tudásunk szerint elsőként.

Orientális források a 17. századi magyarországi közműveltségben

Neubarth az 1670-es évre a csillagok állása szerint közepes termést jósol. Arra kéri az Istent, hogy áldja meg ezt a keveset, és engedje békében és egészségben élvezni a kenyeret, hiszen az minden földi dolognál értékesebb. Két exemplumot is felidéz az éhezés kínjainak érzékeltetésére. Az első szerint a legmagasabb rangú bagdadi kalifának fájdalmasan kellett megtapasztalnia az éhséget, amikor Haal tatár Chamnál volt fogságban. A tatár ismerte foglya erős vágyát az arany iránt, ezért élelem helyett arannyal megtöltött edényt szolgáltak fel neki. Étvágyát az arannyal nem tudta enyhíteni, ezért még nagyobb éhség tört rá, majd éhen halt. A történet ősforrása Grigor Aknertszi (Akantsz, Akneri Gergely) 13. századi örmény történetíró a közel-keleti mongol hódításokat bemutató, *A nyilazó nemzet története* című munkája (cap. 11). E műnek ismeretesei ugyan korai újkori európai kéziratok, de a szöveg befogadásának, az exemplum előfordulásainak és a kalendárium közvetlen forrásának kérdései további beható vizsgálattal volnának tisztázhatók. Ugyanez a történet mindenestre megtalálható az 1681-re készített magyar nyelvű lőcsei Neubarth-naptár a földi termésről és termékenységről szóló részében.²⁸

A második exemplumot Neubarth Oleariustól származtatja, aki leírta, hogy mit hallott egy olyan arabtól, aki járatos volt a sivatagban:

Egy alkalommal elvitettem a helyes utat a sivatagban, minden élelmem elfogyott és az éhség emésztette a lelkemet. Hirtelen megláttam az út szélén feküdni egy embert a táskájával együtt. Ki lehetett nálam nagyobb örömben? Sosem felejttem el azt a nagy örömet, ami abból származott, hogy azt gondoltam, ott legalább egy darab száraz kenyér van. De amikor a táskát kiürítettem, nem találtam mást, csak gyöngyöket. Ekkor kiújult bennem az első fájdalom, és a halálfélelem körülölelt. Azt gondoltam magamban: Ő, kedves Istenem, a gyöngyök drágák és kellemes dolgok, de mit érnek az éhes szájnak a sivatagban.

²⁷ VERGILIUS, *Aeneis* 11, 362.

²⁸ RMK I, 1267.

Ez a rész Istenhez szóló fohással és azzal a kéréssel zárul, hogy adjon az Isten az 1670-es évekre békét Izraelnek. Végül mindezt a vásárok jegyzéke követi.

Az imént idézett Olearius-hivatkozás feltétlenül érdemes arra, hogy egy hosszabb értelmezés erejéig megtorpanjunk mellette, mielőtt a következő naptárkiadvány ismeretésébe fognánk. Adam Olearius (Ölschlager, 1599–1671) német tudós a holstein–gottorpi udvar könyvtárosa és matematikusa volt, aki az iráni sahhoz küldött követtség (1635–1639) titkáráként utazott keletre, s az erről az útról írott német nyelvű úti beszámolójával vált nevezetessé (kiadásai 1646-tól), amelyet hamarosan francia, angol és holland fordításban is kiadtak. Neubarth azonban nem ebből, hanem a következő, szintén világhírre jutott vállalkozásából idéz: Olearius *Persianischer Rosenthal* címmel németre fordította a 13. századi perzsa költő, Szádi *Gulisztán* (1258) című versbetétes anekdotagyűjteményét (Schleswig, 1654),²⁹ az Európában ismeretessé vált első perzsa művet. A kalendáriumban idézett történet e gyűjtemény a meglegedettség előnyeiről szóló 3. könyvének 17. darabja, amelyet Neubarth – a kalendáriumokban általunk megfigyelt szokásos adaptációs eljárásoktól radikálisan különböző módon – a német szöveg pontos fordításaként adott.³⁰ A naptár közlését tehát abban az értelemben pontosítanunk kell, hogy a sivatagjáró arab beszámolóját nem Olearius hallgatta végig és jegyezte le, hanem maga Szádi (legalábbis a *Rózsákert* fiktív beszédhelyzete szerint). És ez olyan tény, amelynek a jelentőségét nehéz túlbecsülni.

A kutatás jelen állása szerint a legkorábbi magyar nyelvű Szádi-fordításrészlet 1790-ben látott napvilágot, s ezen kívül a 18. században már csak egyetlen további említéssel (1794), míg az 1820-as évek második és az 1830-as évek első feléből három további részlet megjelenése regisztrálható.³¹ Az öt szöveg közül kettő a *Busztánból* (1257), három a *Gulisztánból* való, s kivétel nélkül csupán rövid részletek, szemelvények magyarítását jelentik, vagyis nagyjából éppen akkora részekét, mint amekkora a cseh nyelvű kalendárium Szádi-idézete. Pontos forrásaik, filológiai származtatásuk kérdését a hazai szakirodalom mostanáig kifejezetten elkerülte, ezért erről csupán annyi ál-

29 VD17 23:282436H.

30 „Ich habe von einem Araber/ welche in gemein hin und wieder durch die Wildnissen zu reisen pflegen/ dieses erzehlen hören: Als ich/ sagte er/ einsmals in der Wüsten der rech[t]en Weges verfehlete/ und aus Mangel des Proviantis mir die Rechnung machen kunte/ mich auch allgemach darin ergab/ dass der Hunger meinen Geist auffressen würde/ si[e]he/ da sahe ich ohngefähr einen Wadsack eines Wandermannes liegen/ wer war froher als ich? ich werde nimmer vergessen die grosse Frewde/ die mir darob entstunde/ dann ich vermeinete/ dass ich etwa ein Stück hart Brod darin finden würde/ aber als ich den Sack ausslehrete/ fand ich nichts als lauter Perlen/ da begunte mein voriger Schmerz und die Furcht des Todes mich wieder zubefallen. Ich gedachte: Ach lieber GOtt/ Perlen seynd zwar ein köstlich und angenehmes Ding/ aber was nützen sie einem dürrstigen Munde/ wenn ein Mann in der Wüsten [...]?” (Az első kiadás 77. lapján.) Az összevetésből is és a névhivatkozásból is egészen nyilvánvaló, hogy a kalendáriumszerző németből dolgozott, noha a mű teljes latin fordítása, Georgius Gentius (1618–1687) műve, 1651 óta szintén elérhető volt bilingvis, perzsa–latin kiadásban (*Rosarium politicum sive Amoenum sortis humanae theatrum*, Amszterdam; a történet itt: 257–259, az utolsóként idézett, a történetet gnómiusan értelmező mondat – a perzsa eredetinek megfelelően – már versben).

31 A magyar fordítások adatai és beható értelmezésük, amelyre az alábbiakban e vonatkozások kifejtésében támaszkodunk: TORMA Katalin, „Sa’di korai hazai recepciója: Fordítások magyar folyóiratokban a 18. század végén és a 19. század elején”, *Irodalomtörténet* 93 (2012): 489–520.

lítható, hogy e magyar Szádi-törmelékek pontosan ugyanúgy, közvetítő nyelv (vagy nyelvek) használatával jöhettek létre, mint Neubarthé a német közvetítő nyelv alapján. A legkorábbiak a 18. századvég két nevezetes magyarországi folyóiratában, az egyenként is bő szakirodalommal bíró *Orpheusban* és *Urániában* láttak napvilágot, s így az azok által kezdeményezett kulturális és irodalmi programok kiteljesítéséhez, vagyis a felvilágosodott racionalizmus és a szentimentalizmus eszmeköréhez kapcsolhatók. Az előbbi eszmekörben való szereplést igen jól magyarazzák a 18. század közepétől fogva Magyarországot is elérő olyan eszmei hatások, amelyek a keleti (vagy latin-amerikai, óceániai, egyáltalán: a nem európai) kulturális kontextusok beható ismertetésével a keresztény ideológia és értékrend megingatásában, relativizálásában, evidenciaként való megkérdőjelezésében játszottak szerepet (elegendő Voltaire műveire vagy Montesquieu *Perzsa leveleire* gondolni), vagy éppenséggel a természeti népek romlatlan erkölceit idealizálták (Rousseau). Valóban: az *Orpheus* Szádi-szövege például a vallási toleranciára való figyelmeztetésként, a tételes vallások helyett a mély belső meggyőződés megigazulást biztosító szerepének kiemelésére szolgál. De a másik eszmekörnek talán még jelentősebb utóhatása lett: a kuriozitás, az idegenségérzet révén a keleti közeghez eleve kapcsolódó affektivitás rövidesen a romantika orientalizmusában teljesedett ki, s a három későbbi magyar nyelvű Szádi-szemelvény arról tanúskodik, hogy már a népszerű, szórakoztató társasági folyóiratok hasábjaira is utat talált.

A 17. század magyarországi Szádi-olvasóiról eddig csupán annyit tudtunk, hogy Buda visszafoglalása után Marsigli a kiégett mecsetiskola romjai között Szádi-kéziratokat is talált, túlnyomóan *Gulisztán*-másolatokat és -kommentárokat.³² Abban igazán semmi meglepő nincs, hogy az oszmán-török kultúra legészakibb pontjáig is eljutott annak az alapvető perzsa műnek a hatása, amely évszázadokon át a legmélyebben rányomta a bélyegét erre az irodalmiságra. De arról, hogy a kereszténynek megmaradt Magyar Királyságban Szádi művét bármilyen formában ismerték volna, most került elő az első adat,³³ s ez az adat az észak-magyarországi biblikus cseh nyelvű kultúrához kapcsolódik. Mégpedig nem is az elit irodalmi kultúrához, hanem a populáris kultúrjavak köréhez: a kalendáriumolvasó széles közönség befogadására szánt és arra alkalmasnak tartott, népszerű olvasnivalók közéjéhez.

Külön figyelemre érdemes, hogy a magyarországi cseh nyelvű kalendárium szövegében a *Gulisztánnak* mind a többnyire anekdotikus-epizodikus prózai alapszövege, mind a vele váltakozó, az erkölcsi tanulságokat emelkedettebb, aforizmatikus formában levonó versbetétje jelen van.³⁴ A fordítás ugyan mindvégig próza, akárcsak az alapjául szolgáló német szöveg, de utolsó mondatában már a gnómius perzsa betétvers fordítása. (Más történetek esetén a perzsa versbetéteket Olearius német verssé dolgozta át, de korántsem minden esetben tett így.) A 18. század végi hazai recepció is magyar nyelvű

32 Uo., 491, 10. jegyzet.

33 Szörényi László megnevezett egy 1777-es nagyszombati, latin nyelvű tankönyvet, amely Gentius latin Szádját idézi: SZÖRÉNYI László, „Kármán és Sza’dí”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 76 (1972): 626.

34 Szádi műveinek irodalmi jellemzéséhez magyarul: TELEGDI Zsigmond, „Szaadi és a Gulisztán”, *Helikon* 5 (1959): 308–316.

vű prózaszöveget állít elő mind a *Busztán* didaktikus, moralizáló, verses értekezéseiből, mind a *Gulisztán* versbetétjeiből; a verses részeket verssé formáló legkorábbi fordítási próba 1829-es, s messze több pusztá esetlegességnél, hogy Vörösmarty Mihály munkája, aki ugyanakkor Szádi szövegének radikális tartalmi transzformációját is elvégzi.

Pedig a morális és etikai értelmezés munkájára hivatott versbetétek, sőt maguknak a prózaszövegeknek a ritmikus-rímes prozódiai sajátosságai az európai recepcióban esztétikai jelentőséggel is bírnak, Szádi népszerűségének fontos összetevőjét adják. Ezzel az irodalmi formának és kifejezőmódnak ahhoz a sajátosságához érkezünk el, amely – az orientális tartalom közvetítésére egyenértékűen alkalmas, egzotikus, szokatlan, kizökkentő hatású, új viszonyulási és kötődési lehetőségekre rámutató szölamvezetési módként – a Szádiéhoz hasonló keleti szépirodalom legnagyobb mértékben megtermékenyítő európai hatását eredményezte. Az 1810-es években Goethe számára már egyértelműen érzékelhető volt az az új esztétikum, amely a perzsa és arab szövegek irodalmi formájának imitációjában érvényesíthető. Ez az esztétikum a *West-östlicher Divan* (1819) forradalmi, a német, sőt az egész európai költészetet újra-konfiguráló hatásának³⁵ meghatározó összetevője. Goethe alapvető fontosságú ihletői között – mindjárt Háfiz után – ott van Szádi, mégpedig Oleariusnak ugyanabban a német fordításában, amelyet Neubarth is szóról szóra követett, s amelynek Goethe a saját gyűjteményéhez írt kommentárjában rövid fejezetet is szentelt.³⁶

A kaleidoszkóp üvegcserepei: Műveltségelemek a századvég naptáraiban

Több, teljes példányban fennmaradt, a lőcsei nyomdában kiadott, Christoph Neubarth-féle naptárat ismerünk. Az első ilyen kalendáriumot 1673-ra készítették (10. sz.).³⁷ Nem bővelkedik exemplumokban. Felépítése az előzőhöz hasonló, a naptártáblákat önálló címlappal rendelkező prognosztikon követi. Ezt az évszakok általános jellemzése, a nap- és holdfogyatkozás időpontjának az ismertetése, a háborúról és békéről, a betegségekről, a termésről és néhány házi szabályról szóló rész alkotja, további két rész a Hold különböző fázisaiban várható időjárási jelenségeket beszéli el, ezt követi a vásárok jegyzéke, majd a naptárat a kronológia zárja. A *háborúról és békéről* című részben a bolygók kedvezőtlen együttállásáról írt a naptárkészítő, amely véres harcokhoz, betegségekhez, nagyurak halálához és kedvezőtlen változásokhoz vezet a királyságokban, a fejedelemségekben és az uradalmakban. Mindezeket a történeteket az emberi bűnökkel magyarázza, a bűnöket kísérő büntetés ekkor már évszázados értelmezési kereté-

35 Eric ORMSBY, „Introduction”, in Johann Wolfgang GOETHE, *West-Eastern Divan*, ford., szerk. Eric ORMSBY, XIII–XLII (London: Gingko, 2019), doi: [10.2307/j.ctvpj7hmf.3](https://doi.org/10.2307/j.ctvpj7hmf.3).

36 Johann Wolfgang GOETHE, *West-östlicher Divan* (Stuttgart: Cotta, 1819), 499–500; Johann Wolfgang GOETHE, „Notes and Essays for a Better Understanding of the West-Eastern Divan”, ford., szerk. Eric ORMSBY, in GOETHE, *West-Eastern Divan*, 345–509, 482.

37 RMNy 3832.

nek megfelelően.³⁸ Azért hozzászeli azt az aranymondást, amely minden prognózis a potencialitásból a faktualitásba való, kétes bizonyosságú átlépésének állandó feltétele: „Signa monent, et verba docent, et facta probabunt. Si non in melius vitam convertimus, actum est!” A naptár végén található a magyar történelem törzsanyagát összefoglaló kronológia, amely a 367–1671 közötti időszakot beszéli el, és Nádasdy Ferenc, Zrínyi Péter és Frangepán Ferenc kivégzésével zárul.

A következő, ma kézbe vehető löcsei Neubarth-naptár az 1675. évre készült (11. sz.).³⁹ Felépítése teljesen megegyezik az előzőleg bemutatott naptáréval. Csak annyiban tér el tőle, hogy a prognosztikont asztrológiaként nevezi meg a naptárkészítő. A naptár végén található kronológiai rész csekély mértékben kiegészült: a magyar történelem 367–1673 közötti időszakára terjed ki. A történelmi összefoglaló I. Lipót és Tirolai Klaudia Felicitász házasságkötésének időpontjával és eseményével zárul.

Az ezt követő, példányból is ismert zsolnai Neubarth-naptárt 1681-re adták ki (13. sz.).⁴⁰ Szilézia, Magyarország, Morvaország és Csehország horizontjára készült. Felépítése az előző naptárhoz hasonló. A hold- és napfogyatkozásokról szóló részben elmondja a naptárkészítő, hogy két holdfogyatkozás és két napfogyatkozás lesz az évben, és ebből egy holdfogyatkozás lesz látható, ami az alávetettek veszélyes felkelését, árulását, hűségését hozza és nehéz tengeri háborút. Hosszan részletezi a háborúval kapcsolatos részben mindazokat a bolygóegyüttállásokat, amelyek az 1681-es évre háborús összecsapásokat jeleznek. Ilyen együttállás okozza például egy háborús konfliktus megnövekedett esélyét Alsó-Szászországban. Ugyanezt a gondolatmenetet folytatja a betegségekről és a mezőgazdaságról szóló részben. Az 1681-es év számos betegséggel jár, ami a halál előfutára. Ehhez szorosan kapcsolódóan elmondja, hogy a tél hideg és csapadékos lesz. Az ötös együttállásban a Szaturnusz is részt vesz, ami kellemetlen, havas, hideg és szeles időt hoz. Azzal folytatja, hogy erre az együttállásra Kepler azt szokta mondani: „Quincunx habet vim oppositionalem”,⁴¹ azaz olyan hatalmas, mint az oppozíciója. A naptárt végül a kronológiai rész zárja, ami a magyar történelem 367–1679 közötti időszakát mondja el, s zárásában Pálfi Tamás bécsi püspök és magyar kancellár haláláról és a Magyarországon 1679 végétől 1680 elejéig zajló pestisjárványról tájékoztat.

Ezt követi az 1682-re kiadott, számos exemplumot tartalmazó zsolnai naptár (14. sz.).⁴² A címlapján ennek is megjelölték, hogy Szilézia, Magyarország, Morvaország és Csehország horizontjára készült. Az eddigi naptáraktól eltérően a készítője felhívja az olvasó figyelmét az egyes területeket és országokat jelképező szimbólumokra, így a római császárságot jelképező babérkoszorúra, a svéd föld oroszlánjára, a cseh és az osztrák föld fehér oroszlánjára, a Franciaországot, Hispániát és Angliát jelképező, kék színű kerti liliumra.

38 ÖZE Sándor, „Bűneiért bünteti Isten a magyar népet”: Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján, tan. BENDA Kálmán, Bibliotheca humanitatis historica a Museo Nationali Hungarico digesta: A Magyar Nemzeti Múzeum kiadványa 2 (Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 1991).

39 RMNy 3970.

40 RMNy 4331.

41 Ez a fordulat megvan például Nicolaus Zorawsky krakkói asztrológus naptárában: *Crackawer Schreibe-Calendar Auff das Jahr nach Christi Geburt MDCXCI*.

42 RMNy 4391.

A naptár prognosztikon részében a nyár általános jellemzését a naptárkészítő egy történet elmesélésével vezeti be: egy jókedvű udvaronc megpillantotta V. Károly császár szimbólumát egy falon ezekkel a szavakkal leírva: plus ultra,⁴³ s egy rákot akasztott melléje. Ezzel a szimbólummal a császár azt akarta kifejezni, hogy szerencséje nagyobb és több, mint a közembereké. Az udvaronc pedig arra gondolt, hogy ez a szerencse mégsem lehet nagyobb, mint a rák állása. Az égi zodiákuson van ugyanis egy olyan jelenség, amely 36 csillaggal van egybekötve, és szintén ráknak nevezik. Ennek dominanciája alatt, vagyis nyár derekán emelkedik a Nap a legmagasabbra. (Nem vagyunk meggyőződve arról, hogy ez a leghelyesebb értelmezés. Ha az udvaronc valóban tréfálkozni óhajtott, alkalmasint a „rákháton járás” irányába kívánta fordítani a lemma jelentését, vagyis a „plus citra” jelentéssel felruházni. Már ha egy udvaronc viselkedésébe beleférfelhet egy ilyen, nem is annyira ártatlan tréfálkozás...)

Ezt követi az 1680-as, 1681-es üstökösről és az üstökösök természetéről szóló rövid összefoglaló. Ez az üstökös⁴⁴ 1680 novemberében tűnt fel hajnali három órakor, és 1681 februárjáig volt látható. Neubarth szerint egy ismert teológus 1618-ban prédikációt tartott az üstökösről. Nem gondoljuk, hogy ezt az utalást pontos megfejtéssel kísérhettük: az 1618. évi üstökösről nyilván rengeteg prédikációt tartottak, bár nyilván kevesebbet, mint a nevezetes 1572. évi nováról.⁴⁵ A lutheránus teológusok közül mindenesetre megnevezünk egyet, aki olyan érdeklődést mutatott az 1618-as üstökös iránt, hogy szöveget írt róla egy párlapos alkalmi nyomtatványhoz, amelyet fametszetes illusztrációval is elláttak. A Tübingenben végzett és ugyanott ordinált Elias Ehinger (1573–1653) német nyelvű *Iudicium astrologicum*át⁴⁶ az augsburgi Szent Anna-gimnázium professzoraként és könyvtárosaként írta, hosszú életpályáját ezután már döntően tanári posztokon töltötte, e város katolikus megszállása után végül Regensburgban. Augsburgi tisztségében a grécista Hieronymus Wolf (1516–1580) utóda volt, pályája – akárcsak Wolfé⁴⁷ – a Tübingen és Augsburg közötti koordináció példája. Ugyanakkor, míg elődjét mindenekelőtt filológiai és – a tübingeni Crusiushoz hasonlóan – a görög kultúra iránti érdeklődés ve-

43 V. Károly „plus ultra” lemmája a kora újkori emblematika (s egyben birodalmi ideológéma) jól ismert eleme, s exemplumként előfordul a magyarországi prédikációirodalomban is: Arthur HENKEL és Albrecht SCHÖNE, *Emblemata: Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI. und XVII. Jahrhunderts: Taschenausgabe* (Stuttgart etc.: Metzler, 1996), 1198–1199; NEMESKÜRTY István, *Bornemisza Péter, az ember és az író, Irodalomtörténeti könyvtár 4* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1959), 101, 449, 464; BORZSÁK István, *Az antikvitás XVI. századi képe (Bornemisza-tanulmányok)* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1960), 323–324, 330–333; KECSKEMÉTI, *Magyar nyelvű halotti...*, 348, 471. A lemma megtalálható Jakub Stephanides 1633-ban Kateřina Předmírká tiszteletére megtartott prédikációjában is, amelyet 1639-ben jelentettek meg a Sivý családban történt halálesetekhez kapcsolódó prédikációk gyűjteményében: RMNy 1803 (2); vö. PAPP Ingrid, *Biblikus cseh nyelvű gyászbeszéd a 17. századi Magyarországon: A nyomtatott korpusz bemutatása és irodalomtörténeti vizsgálata*, *Historia litteraria 34* (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 2018), 105–106.

44 FARKAS Gábor Farkas és mások, szerk., „Üstököst látni”: *Az 1680. évi üstökös művelődés- és tudománytörténeti emlékei*, *Lichniae ex Bibliotheca Academiae Scientiarum Hungaricae* (Budapest: MTA Könyvtár és Információs Központ–Jaffa Kiadó, 2017).

45 KECSKEMÉTI, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet...*, 127.

46 VD17 23:257296Y; VD17 75:699849B.

47 KECSKEMÉTI, „A böcsültre kihaladott...”, 172–173, 187–188.

zérte, Ehinger a jelek szerint az asztronómia iránt érzett vonzalmat. Igen sok nevezetes üstökös említ a történelemből, de nem tőle származik Neubarth adata, amely szerint 1618-ig 306 üstökös írtak össze, amelyek után mindig valami rossz következett. De az üstökösök hatása Neubarth szerint nem vonatkozik az egész földre. Vonatkozhat annak egy részére, ahogy az 1618-as a német földre, amely számára háborút hozott. Az 1652-es üstökös a lengyel koronának és Dániának háborút, a svédeknek vitézséget és szerencsét jelentett. Az 1661-es üstökös a keresztényeknek szerencsétlenséget, a törököknek a területeik megnövekedését hozta. Az 1664-es és az 1665-ös üstökös a franciák és a törökök szerencsésjét, a hollandok és a lengyelek szerencsétlenségét jelezte előre. A naptár összeállítója szerint az 1680-as is igazi *prodromus*, előhírnök, hiszen Franciaországban láthatók az *intentiones* és az erők, Magyarországon a békétlenség, Brandenburgban a katonai toborzás, Moszkvában a *praetensiones*, Svédországban az *alterationes*, a lengyelek között a *mutatio* jelei. Ezt a gondolatmenetet folytatja a holdfogyatkozásról szóló részben, ahol kifejti, hogy az 1682. évben két holdfogyatkozásra lehet számítani, azonban csak egyet lehet majd látni, február 21-én, ami felkelést, fegyverkezést és áruháborút hordoz.

Ehhez a témához szorosan kapcsolódva kezd beszélni a háborúról és a békéről. Elbeszéli, hogy a hajdani Róma városában a legmagasabb és legmértősebb helyen, a Capitolium közepén állt egy oszlop és rajta a pogány Mars isten, aki kezében csengőt tartott. Körülötte azoknak az országoknak az istenei álltak címeres íjjal a kezükben, akiket a rómaiak leigáztak. Amikor valamelyik ország fel akart lázadni a rómaiak ellen, akkor Mars isten csengetett, az illető országnak vagy nemzetnek az istene pedig megfordult. Így tudták meg a rómaiak, hol lázadnak ellenük, és rögtön katonaságot vezényeltek ki, és büntetéssel sújtották a provinciát. Azzal folytatja, hogy mindez a jövőre vonatkozó pogány isteni jel volt, azonban a keresztények nem tekinthetnek ilyen jelekre, hanem inkább Isten szavára kell figyelniük.

A Neubarth által felidézett exemplum nyilvánvalóan a *Salvatio Romae* legendájára támaszkodik. Semmiképpen sem feladatunk, hogy összefoglaljuk az antik hagyomány bizonyos elemei alapján, de feltehetően már a kora középkorban összeállított (korábban sok esetben Beda Venerabilis nevéhez kapcsolt és korát tekintve valóban akár eddig a korai időpontig visszanyúló) szöveg történetét, beleértve azokat a kombinációkat is, ahogyan azt a Vesta-szüzek kultúrtörténeti értelmezésével kapcsolták össze, eredetében pedig a római ősvallás egyes elemeit azonosították. Szintén nem lehet most elemzés tárgya az a krisztianizáló adaptáció, amely szerint a szoborcsoport elpusztulása Krisztus megszületésének időpontjában következett volna be.⁴⁸ Ami feltétlenül a naptárhely értelmezéséhez tartozna, ahhoz viszont alap kutatások hiányában jelenleg nem tudunk érdemi információval szolgálni: a legenda magyarországi recepció folyamata, ismeretének közvetlen szövegszerű forrásai, elterjedtségének mértéke mind kérdéseket vet fel, és feltétlenül további vizsgálatokat indokolnak.

Október 30-án a Szaturnusz, a Jupiter és a tüzes hármasság nagyon közel fognak ahhoz a helyhez együttállni, ahol 1680-ban az üstökös feltűnt, és mindezt még a tüzes Mars

48 Minderről: H. S. VERSNEL, „The Ancient Roman Origin of the *Salvatio Romae* Legend”, *Talanta* 4 (1972): 46–62.

megjelenése is követni fogja. Ez az együttállás húszévente történik meg, és nagy dolgot visz véghez az időjárással, a földdel és az emberekkel, amiről a matematikus Andreas Argolus in suis Ephemeridibus így írt: „Cum celebretur Conjunctio superiorum, Saturni et Jovis in Trigono igneo; Antiquorum consensu, mutationes magnae contingent et generales Constitutiones ac de facili Dominiorum magnorum mutationes.” Az előző tanulmányunkban már bemutatott matematikus és asztronómus, Argoli ezt az 1683-as év eklipsziseiről szóló összefoglalójában írja.⁴⁹ Egyelőre nem tudunk magyarázattal szolgálni arra, hogyan történhetett, hogy Argoli 1683-ra vonatkozó adatát és szövegét Neubarth az 1682-es évre vonatkozó előrejelzésként használta fel. (Lehet, hogy nem is kell túlgondolni a dolgot: egyszerű szerzői félrenézés, a több évtizedre szóló Argoli-kézikönyv rossz helyen való felnyitása máris előidézhette a tévedést.) Neubarth szerint az együttállás ideje alatt különös üstökösök és akár egy új csillag is megjelenhet, ahogyan Kepler a *Discursus* című művében írt róla 1623-ban. Ennek hatására nagy változások fognak bekövetkezni az egyházban, a világban és a politikában, s végül otthon és a házasságokban.

Ezt követi a betegségekről szóló rész, amelyben Neubarth elbeszéli, hogy egyszer a velenceiek megajándékozták I. Ferdinándot egy üvegből készült várral vagy kastéllyal, de amikor ezt látni kívánta az uralkodó valamely fejedelmekkel együtt, akkor jelentették neki, hogy a vár összetört. Az uralkodó azonban nem haragudott meg, és a következőket mondta: csak üveg volt, és az emberi test ugyanilyen. Ahogyan az üveg széttörik, úgy az emberi test is a betegségek hatására szétesik. Ezzel az exemplummal olyan művelődési hatások körébe jutottunk, amelyeket nemigen lehet megmagyarázni katolikus források feltételezése nélkül. Ferdinánd üvegvárának története minden bizonnyal a jezsuita Hendrik Engelgrave (1610–1670) emblémás elmélkedésgyűjteményében, a *Lux evangelica sub velum sacrorum emblematum recondita* című, népszerű, sok kiadást megért kötetben futotta be legnagyobb hatású kora újkori karrierjét. Az első kiadás (Antwerpen, 1648) 458. lapjáról idézzük: amikor

Imperator Ferdinandus, cum eximium Venetorum donum, vitream, scilicet, arcem, seu castellum, honoris gratia principibus quibusdam viris, quae ad eum ipsius salutandi causa advenerant, iussisset ostendi, ac timide admodum responderent familiares, effractum fuisse. Quid hic expectatis? lenissime hoc solum effatus est: vitreum erat; quasi diceret nihil mirandum, ne indignandum, fuisse confractum.

Az exemplumot Engelgrave az 51. emblémát magyarázó fejezetben használta fel, amely a *Máté evangéliumában* szereplő „főember”-nek („princeps unus”) a leánya halálát jelentő mondatát értelmezi: „Filia mea modo defuncta est.” Már az embléma is tükröt, pontosabban az életet és a halált tükröző tükröket mutat, s a fejezet egésze végig az üveggel, üvegtárgyakkal példálózik a törékeny emberi élet sérülékenységének szemléltetésére és az ezzel kapcsolatos intelmek megfogalmazására. Azt, hogy az emberi élet még az üvegnél is törékenyebb, közvetlenül Ferdinánd története után a sztoikus filozó-

49 Lásd például *Ephemeridese* az 1671–1700 közötti időre szóló számításokat tartalmazó harmadik kötetében (Padova, 1648), a 363. oldalon.

fus, Anaxagoras Valerius Maximus nyomán népszerűvé vált esete példázza, aki a Ferdinánd kijelentéséhez hasonló közönyösséggel állapította meg fia halálhírének vételkor: „sciebam esse mortalem”. Engelgrave megadja Ferdinánd történetének forrását is, az ugyancsak jezsuita Lelio Bisciola (1540–1629) könyvére utalva, amelyben (*Horarum subsecivarum tomus*, első kiadása: 1611), pontosan a mondott helyen (az 1. könyv 22. fejezetében) az fellelhető, s Engelgrave csak csekély nyelvi parafrazeálással módosított rajta. Bisciola 17. századi hatása azonban nem mérhető össze Engelgrave emblémáskönyvéével, ezért Neubarth forrásaként egyértelműen az utóbbira gyanakszunk.

A naptárban ezután következik a természről szóló rész, amelyben egy teológusról beszél, aki a következőket mondta: akinek olyan szüksége van az Isten szeretetére, mint az itteni kenyérre, annak nagy gazdagsága van a földön. Ehhez a naptár összeállítója hozzát teszi, hogy egész évben változókéony időjárás lesz, ezért csak remélni lehet a jó termést. E gondolatmenethez szorosan kapcsolódva ismerteti az év holdnegyedeit és a hozzájuk tartozó időjárást. Végül a naptárat a krónika rész zárja, amelyben elbeszéli a magyar történelem törzsanyagát 367-től 1681 februárjáig, a nagy üstökös jelenlétéig.

A következő zsolnai Neubarth-naptárat 1684-re készítették (15. sz.).⁵⁰ A nyomtatvány fennmaradt példánya erősen rongált állapotú. Az előző naptárhoz hasonlóan Szilézia, Magyarország, Morvaország és Csehország horizontjára készült. A címlap hátlapján az 1684-es év fontos eseményei olvashatók, ilyen például, hogy ebben az évben két nap- és két holdfogyatkozás lesz. Ezt követi a naptárjelek magyarázata, a hónapok naptártáblái, az égi jegyek, néhány név magyarázata és a tudósítás, mikor és milyen jegyben jó valamibe belekezdeni. Ez után a kalendárium prognosztikon része az évszakok jellemzésével folytatódik, ami az ősz leírásánál megszakad. Töredékesen maradt fenn még a piacok jegyzéke és a krónika.

Az ezt követő zsolnai Neubarth-naptár 1686-ra szól (16. sz.).⁵¹ Szilézia, Magyarország, Morvaország és Csehország horizontjára készült ez is. Ebben az évben csak két holdfogyatkozás lesz, amelyből egyet fogunk látni. A kiadvány naptártáblái mellé rövid történetek vannak besúrva, amelyek az olvasó figyelmét próbálják felhívni a várható eseményekre.⁵² A naptártáblákat *A 12 égi jegy, a planéták és aspektusuk jelentése, Azon területek jegyzéke, amelyekről most a kalendárium beszél, hogy melyik csillagjegy alatt fekszenek, Magyarázata néhány névnek, amelyekkel a kalendáriumban szóban forgó országok jelöltetnek és Tudósítás és hasznos tanítás arról, hogy mikor és milyen jegyben jó valamibe belekezdeni* című részek követik. Az égövi jegyek fametszetes ábrázolása mellett található tanácsok szövege szó szerint megegyezik az előző naptár ezen részével. Ezt követi a naptár prognosztikon része, amely az évszakok általános jellemzésével kezdődik. A fogyatkozásokkal foglalkozó rész szerint, Argoli számításainak megfelelően az 1686-os évben két holdfogyatkozás lesz, de nem lesz napfogyatkozás. A holdfogyatkozások közül is csak egyet lehet majd észrevenni. Az elsőt, június 6-án csak az ellenkező föld-

50 RMNy 4506.

51 RMNy 4624.

52 A naptártáblák mellett üresen hagyott oldalakon az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött egyik példányban a mindennapi élettel kapcsolatos, kézírásos magyar nyelvű bejegyzések találhatók.

tekén élő amerikaiak fogják érzékelni. A második november 29–30-a éjszakáján fog bekövetkezni, és minden rossznak az előjele lesz. Ellentétek fognak támadni világiak és egyháziak, magas és alacsony rendű nők között. A gyerekek nagy számban halnak majd meg, és a szülő nőkre is rossz hatással lesz. A következő, háborúról és békéről szóló részt Neubarth Mauritius herceg történetével vezette be, aki a flandriai Neoportusnál mezei csatát vívott, s az a hír járta, hogy el is esett. Ezzel szemben nagy győzelmet aratott, száznyalc zászlóaljnyi ellenséget fogott el. Hágába visszatérve a győzelmet köszöntők között volt egy tanult ember, aki köszöntés gyanánt egy cédulára írt anagrammát adott át a következőkkel: *Mauritius – Mars vivit*, azaz hogy a háború istene, Mars megelevenedett. A hercegnek annyira tetszett a köszöntés, hogy szavaiért aranylánccal ajándékozta meg. Mauritius Nassaui Mór orániai herceggel azonos, története az 1600. évi, Nieuportnál (Nieuwpoort) vívott csatájához kapcsolódik. Tömérdék feldolgozása közül most olyan forrást idézünk, amelynek ismeretét a fentiekben már feltételeztük Neubarthnál. Engelgrave 13. emblémája – *Máté evangéliumának* 10. fejezetéhez kapcsolódva – a jutalom erkölcsi és teológiai vonatkozásait elemzi, mindenekelőtt azt, hogy a felelősen elvégzett és sikeresen teljesített munkához kell kapcsolódnia. Itt (az idézett első kiadás 120. lapján) olvasható: „Sparserat fama Mauritium ad Neoportum occubuisse, ubi Hagam comitis reversus, fuit qui sic illum compellavit: Mauritius anag. Mars vivit, et confestim inventorem aureo torque sibi devinxit.” A szélteben ismert exemplum olyan gyakorisággal fordul elő a 17. század irodalmában, hogy a Neubarth által látott közvetlen forrását meg sem kíséreltük azonosítani. Csupán azért idézünk még egy második előfordulást is, hogy nyomatékosítsuk: ismét a katolikus kontemplációs irodalom vehető elsősorban gyanúba. Ennek legfelkapottabb korabeli szerzői közé tartozott Nádas János magyar jezsuita is,⁵³ akinek *Vita et mores praedestinatorum*ában (általunk látott kiadása: Bécs, 1681, 292) szintén megvan a szűzsé: „Nova est Mauritii liberalitas pro exiguo anagrammate. Fama ore vulgi dixerat Mauritium ad Neoportum occubuisse. Hagam Comitis reverso Mauritio anagramma obtulit quispiam: Mauritius. Mars vivit. Adeo grata ei fuit ea res, licet exilis, ut aureum torquem tulerit pro praemio.”

A naptárkészítő az év erős égi aspektusai alapján azt jósolja, hogy sok helyen tapasztalják majd meg az eleven Marsot, azaz sok országban fog háború zajlani. A többi égi aspektus mindezt még felerősíti. A Mars bolygó mellett megtalálható a Szaturnusz is, ami maga is szerencsétlenséget hoz. Az év összes olyan együttállását felsorolja, amely ellentétet, háborút, vérontást és gyilkolást jósol, ilyen időszak lesz a novemberi, amikor furcsa hírek kezdenek terjedni a háborúról és a vérontásról, így például a Mérleg jegy alatt fekvő országokban, mint például Elzászban, Strassburgban és Erdélyben. Majd hozzászól: „exitus acta et facta probabit”. A naptár összeállítója azt a tanácsot adja, hogy ha valakinek kedve van háborúzni, akkor a kedvét fordítsa a török ellen. Ha a keresztények nem hagyják abba az egymás közötti harcot, akkor a törökök fogják ennek a hasznát látni, és megölnék mindenkit. A *betegségről* című rész bevezetésével elmondja, hogy akadnak olyan országok, ahol nem élnek farkasok, mint Engelland (Anglia), és vannak olyan

53 Tüskés Gábor, *A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom európai kapcsolatai* (Nádas János), *Historia litteraria* 3 (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 1997).

szigetek, ahol semmilyen mérgező élőlény nincs, ilyen Kandia.⁵⁴ Azonban olyan helyről, ahol az emberek ne halnának meg, hallgat minden író. Ha lenne is ilyen (ahogyan egy írországi szigetről beszélük, ami csak költemény), a mi vidékünkéről ezt nem lehet elmondani. Ebben az évben sok ember fog meghalni mindenféle rendből, rangból és nemből.

Ezt követi a termésről szóló rész, amelyben Neubarth elbeszéli „Falckrabé Fridrich z Reynu” történetét. Frigyes pfalzi palotagróf három fejedelmet fogott el, akik pusztították a termését. A heidelbergi kastélyába vitte őket, és jeles megvendéglést készített elő. Sok gazdag élelem volt ott, de kenyér nem. Megkérdezték, hogy kellene így enniük, hogyha nincs kenyér. Azt a választ kapták, hogy hamarabb kellett volna gondolkodniuk azon, hogy a termést megkímélik. Így egész évben börtönben kellett ülniük, és az arcátlanságukért igen drágán megfizettek. Neubarth exemplumának számba vehető forrásai közül talán Melanchthon tűnne a legkézenfekvőbbnek, hiszen ha nála meglenne, akkor protestáns oldalon közműveltségi alapként tekinthetnénk rá a 16–17. század egészében. Melanchthon összes műveinek 19. századi kiadói azonban csupán egy Melanchthon-kurzus egyik diákjának kéziratos jegyzetéből jelentették meg a történetet, s e kéziratnak ők voltak első sajtó alá rendezői.⁵⁵ Megtaláltuk viszont az exemplumot olyan helyen is, amelyet gyakorlatilag egyenértékű hatásúnak kell tartanunk azzal, mintha magától Melanchthontól feljegyezve terjedt volna el. Paul Eber (1511–1569) nap-tári évfordulókat rögzítő, rendkívül népszerű *Calendarium historicum*a a három fejedellemmel vívott csata napja, vagyis július 1-je eseményei között foglalta össze „Fridericus Comes Palatinus Rheni” történetét. Innét kitűnik, hogy a dolog 1462-ben esett meg, a mainzi érsekség investitúraharcaihoz kapcsolódva, s így természetesen már teljes biztonsággal azonosíthatjuk Fridericust I. (Győzedelmes) Frigyes pfalzi választófejedellemmel (1451–1476), csatája helyét Seckenheimmal, foglyait pedig Károly badeni gróffal, János metzi püspökkel és Ulrik württembergi gróffal. E központi helyzetű forrástól

54 Arról, hogy Angliában nincsenek farkasok, mégpedig egyesek szerint azért, mert „az föld természeti nem szenedheti”, Szepsi Csombor Márton úti beszámolója is megemlékezik, de előadja a közismert másik változatot is, amely szerint korábban éltek ott farkasok, ám a juhtenyésztés érdekeire tekintettel kiirtották őket. Forrásaihoz és a természetrajzi adat más 17. századi magyarországi említéseihöz (például Frölich *Medullájában*) lásd a kritikai kiadás jegyzeteit: SZEPSI CSOMBOR MÁRTON, *Összes művei*, szerk. KOVÁCS SÁNDOR IVÁN és KULCSÁR PÉTER, tan. KOVÁCS SÁNDOR IVÁN, *Régi magyar prózai emlékek* 1 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1968), <http://mek.oszk.hu/05700/05731>, 204, 516. A nemzetközi irodalomból érdekes: Karl Joseph HÖLTGEN, „Why Are There No Wolves in England? Philip Camerarius and a German Version of Sidney’s Table Talk”, *Anglia: Zeitschrift für englische Philologie* 99 (1981): 60–82, doi: [10.1515/angl.1981.1981.99.60](https://doi.org/10.1515/angl.1981.1981.99.60) Írországról (Hybernia) hasonlóképpen állítja Szepsi Csombor, hogy ott nem élhet meg kígyó vagy más mérges állat, erről Sebastian Münster *Cosmographiájának* vagy Gerhard Mercator *Atlasának* adatát örökítheti. Dánia mellett elhajózva egyébként egy olyan szigetet is említ, az Amerum nevű, amelyen az egér nem élhet meg: „ha valahonnan bé vizikis szörnyű halállal, mihelt az földre le teszik, meg hal.” Ehhez a közléshez Mercator vagy Georg Braun *Civitates orbis terrarum*át használhatta forrásul; SZEPSI CSOMBOR, *Összes művei*, 181–182, 493. A Neubarth-kalendárium Candiáról (Kréta) szóló adatát könnyebb megmagyarázni, minthogy annak antik forrása is van: Plinius *Naturalis historiája* szerint Krétán nem él farkas, róka, medve, sőt semmiféle ártalmas élőlény egy bizonyos pók-fajta kivételével. (8, 228: „In Olympo Macedoniae monte non sunt lupi nec in Creta insula; ibi quidem nec vulpes ursive atque omnino nullum maleficum animal praeter phalangium.”)

55 CR 20, 538, LXXIV. sz.

előre- és visszafelé is elindulhatunk a hatástörténetben. Az igen széles körben idézett történetet Reinhard Bakius (1587–1641) egyenesen zsoldármagyarázataiban (*Commentarius exegetico-practicus*) használta fel, Eber nyomán; művének 1664-ben jelent meg első, posztumusz kiadása.⁵⁶ Jóval nagyobb hatású közvetítője volt Frigyes az igazságos hadakozás alapelvei, a civil lakosság megkímélése melletti kiállításának Sethus Calvisius (1556–1615) rendkívül népszerű *Opus chronologicum*, amelynek kiadásai 1605 után a lutheránus könyvpiac standard darabjai lettek. S Calvisius feltűntette forrását is, egy olyan szöveghelyet, amelyet még nem említettünk, pedig könnyen lehet, hogy az események minden későbbi elbeszélésének ez az őse. Naclerus, azaz Johann Naukler (1425 k.–1510) sváb történetíró *Memorabilium omnis aetatis et omnium gentium chronici commentarii*ja (kiadásai 1516-tól) lehetett a forrás Melanchthon és Eber számára is, mégpedig jól értesült forrás, hiszen a tübingeni egyetem első rektorának, a württembergi örgrófság vezető humanistájának közvetlen rálátása volt mind a saját korában történt eseményekre, mind az udvar hivatalos narratívájára.

Frigyes történetének tanulsága Neubarth szerint, hogy tisztelnünk kell a kenyeret, Isten drága ajándékát. Ha nedves és viharos nyár lesz – amitől a kalendárium összeállítója tartott –, akkor nincs termékeny és bőséges termés. Végül arra kérte az Istent, hogy fordítson mindent jobbra. Ezt a részt követi a vásárok jegyzéke és a 367–1685 közötti krónika. Az 1685-ös évben a naptár három eseményt említ: Szelepcsényi György esztergomi püspök halálát, Érsekújvár 22 évig tartó török uralom alóli felszabadulását és az 1685. augusztus 26-án Zsolna elővárosát sújtó tűzvész.⁵⁷

A következő zsolnai Neubarth-kalendáriumot 1692-re készítették.⁵⁸ Az egyetlen fennmaradt, sérült példány a turócszentmártoni könyvtárban található. Az előzőektől eltérően nem tartalmaz naptárrészt, csak prognosztikont. A címlapon megjelölve található, hogy Szilézia, Magyarország, Morvaország és Csehország területére készült. Csak néhány oldal maradt fenn az évszakok jellemzésével és a napfogyatkozással foglalkozó részekből. Teljes egészében fennmaradt viszont az E ívfűzet, amelyben megtalálható a vásárok jegyzéke. A kalendárium ezzel a résszel zárult.

A vizsgálatunk időszakában legutolsóként, Lőcsén kinyomtatott Neubarth-naptár 1700-ra készítették (14. sz.).⁵⁹ A címlap hátoldalán, az általános történeti részben kiemelésre kerül I. József osztrák főherceg német-római császárrá és magyar királlyá való koronázása. Az eddig bemutatott naptárakkal szemben a naptártáblák alatt található az adott hónapra vonatkozó tanácsok. Az önálló címlappal rendelkező prognosztikont az évszakok általános jellemzése, a nap- és holdfogyatkozás időpontjának az ismertetése, a háborúról és békéről, a betegségekről, majd a termés mennyiségéről szóló

56 VD17 3:607446U; VD17 7:712516P.

57 Más korabeli magyarországi tüzesetekről biblikus cseh nyelven: PAPP Ingrid, „Felső-magyarországi német és szláv nemzeti ideológiák egy 17. századi biblikus cseh nyelvű alkalmi prédikációban”, in *Irodalomtörténet, tudománytörténet, esztétorténet: Tanulmányok Tarnai Andor halálának 25. évfordulójára*, szerk. PAPP Ingrid, ReKonf: Reciti konferenciakötetek 7, 109–134 (Budapest: reciti, 2020), <https://www.reciti.hu/2020/6029>.

58 RMK II, 1724g.

59 RMK II, 2005.

rész, a vásárok jegyzéke, azután pedig a kronológia adja, amely a 371. év és 1699. február 24-e közötti magyar történelem törzsanyagát adja közre. Végül a naptárat a postai útvonalak településeinek a felsorolása zárja.

Összegzés

Összegzésül elmondható, hogy a 17. század második harmadának trencsényi naptárkiadásai több évtizeden keresztül az alsó- és felső-magyarországi városokban élő multietnikus közösségek igényeit elégítették ki. Az exuláns nyomda helyzetének meggyengülését követően, a század utolsó harmadában a löcsei nyomda újraindította a naptárak kiadását, és párhuzamosan jelentek meg mind Zsolnán, mind pedig Lőcsén, ami a multietnikus közösség kalendáriumok iránt fennálló igényét is mutatja. Korábban mindkét nyomda Frölich-naptárakat adott ki, később egy-egy évre különböző típusú naptárakat nyomtattak, végül, a jelen tanulmányban tárgyalt időszakban mindkét nyomda a Neubarth-naptárak mellett döntött.

A magyarországi Neubarth-kalendáriumok sikerének titka, hogy a naptárkészítők sziléziai beágyazottságuk révén ugyanazokkal a természeti, gazdasági és hadi nehézségekkel szembesültek mindennapjaik során, mint az ugyanabban a birodalomban élő magyarországi társaik, emellett naptáraikba a legnagyobb visszhangot kiváltó további események is bekerültek, mint például az üstökösök vagy a világvége-elképzelések. A korszakból származó egodokumentumokban vagy historiográfiai művekben csak szórványosan említik, hogy a természeti csapások Isten büntető szándékának jelei: „az üstökösök háborút, az árvizek hadak járását, az égen látható szokatlan esti csillag trónviszályt, a napfogyatkozás szerencsétlenséget jelez”.⁶⁰ Mind a világvégével, mind az üstökösökkel foglalkozó, hosszú kalendáriumi szövegrészek érdemben bővítik azt a forrásbázisunkat, amelynek alapján e meggyőződések, hiedelmek és elterjedtségük felől ítélni tudunk, különösen akkor, ha közvetlen forrásuk a korszak friss teológiai irodalmából kerül ki, olyan művekből, amelyeket ezután a hazai köztudatra vonatkozó referenciaként is figyelembe vehetünk. A kora újkori asztrológiai jövődöléseknek ugyanis korántsem csak Argoli vagy Kepler, vagyis a tudományos irodalom a hivatkozási alapja, hanem – mint esetünkben láttuk – az evangélikus felekezet prédikációs és kegyességi irodalmának a hatása is számottevő, sőt átütő.

A 17. században Szilézia a Cseh Királyság része volt, amely V. Frigyes Fehér-hegyen elszenvedett vereségét követően Csehországgal és Morvaországgal közösen kellett elszenvedje az intoleráns Habsburg hatalom katolizáló törekvéseit. A Habsburg Birodalom részeként és a Magyar Királyság szomszédjaként Sziléziának fel kellett ismernie, hogy az oszmán-török fenyegetés valós veszély. Az Oszmán Birodalom terjeszkedésével egész Európában, így a cseh korona országaiban is egyre nagyobb figyelem irányult a törökökkel összefüggő híradásokra és történetekre. Christoph Neubarth gyermekként élte meg a harmincéves háború kitörését, amely hazáját, Sziléziát közvetlenül

⁶⁰ KRAUS, *Erdélyi krónika...*, 49.

érintette. Felnőttkorát a háború árnyékában élte, amire a naptáraiban is találhatók utalások. Az 1648-ban megkötött vesztfáliai béke csak időlegesen teremtett békét. A török fenyegetés miatt a Neubarth-naptárak oldalain dominánsan jelen van az oszmán téma és a magyar rendek és a Habsburg udvar ezzel szorosan összefüggő konfliktusa. Mind Magyarországon, mind pedig a Habsburg Birodalom más országaiban komoly kétségeket váltott ki a Habsburg uralkodóval szembeszegülő magyar főurak törökökkel szembeni stratégiája. Az európai és a szomszédos országok hatékonyabb fellépést sürgettek a török ellen, azonban az uralkodó és a rendek közötti ellentétek gátolták ennek a megvalósulását, sőt nyílt felkelésbe, a Wesselényi-összeesküvésbe torkollottak.

A fennmaradt naptárakban nagy bőséggel található világi forrásanyag az ókori szerzőktől egészen a kortársakig. Neubarth gyakran a háború és az ezzel összefüggő témák (éhezés, betegség, halál) szemléltetésére idéz forrásokat. Már az 1670-re kiadott naptárában utalást tett a német háborúk idején uralkodó királyokra, fejedelmekre és urakra. E naptár háborúról szóló része Caligula járványok és háborúk iránti vágyakozását idézte fel. A naptárkészítő szerint nem lesz itt szükség a hozzá hasonló önkényurakra, hiszen a keresztény uralkodóknak anélkül is osztályrészük lesz mind a betegségek, mind a háború. A gondolatmenetét folytató horatiusi idézet és vergiliusi allúzió arra hívta fel olvasóközönsége figyelmét, hogy a szomszédban zajló események mellett nem lehet érdektelenül elmenni, hiszen közvetetten érintik a szomszédos országok lakosságát is. Az 1681-es évre készített naptárban egy további, a római háborúk idejét megjelenítő forrás, a *Salvatio Romae* legendája is előkerül. A naptár összeállítója szerint Mars hadisten csengetése pogány jelzés volt, míg a keresztények nem tekinthetnek ilyenekre, hanem Isten szavára kell figyelniük.

A háborús időszakokban fontos kérdés volt a lakosság élelemmel és ivóvízzel való ellátása. Mind a középkori, mind a kora újkori szerzők megörökítették az uralkodók és a köznép nélkülözéseit, s természetesen a *promptuarium*-irodalom *alimentum* (élelem) és hasonló címszávaiból is több, e témához kapcsolódó történet jutott ismertségre.⁶¹ A háborús időszakot jól ismerő naptárkészítő sem mehetett el az éhezés kérdése mellett. A pfalzi választófejedelemről elmondott, 15. századi eredetű története közkedvelt volt a protestantizmus épületes irodalmában. De ugyanehhez a tematikához kapcsolódik Neubarth mindkét, keletről származó exempluma is, amelyek épületes tartalmánál viszont most jóval érdekesebbnek tűnnek a forrásaik: az egyiké, amely még további vizsgálatokra vár, s a másiké, amelyet a perzsa költő, Szádi versbetétes anekdotagyűjteményének német fordításából vett át. Az utóbbi forráskapcsolat egyelőre unikálisnak tűnik a Magyar Királyság összes nyelveinek 17. századi irodalmában. A háború témájához kapcsolódó, betegségről szóló rész idézi fel Ferdinánd üvegvárának történetét is, amelynek tanulsága a párhuzam az üveg és az emberi test törékenysége között. E történet forrásainak mérlegelése viszont újabb kulturális összetevő, a katolikus elmélkedő irodalom közelébe vezet, mégpedig azzal a külön tanulsággal, hogy a metaforikus nyelvhasználatot erősen indukáló, akár jezsuita szerzőjű emblémás elmélkedések terjedő divatját is figyelembe kell vennünk.

61 PAPP, *Biblikus cseh nyelvű...*, 90.